

О. М. Мацьков

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**«ПАМ'ЯТНИК ГІЕРОНІМА КРИСТІАНА ХОЛЬСТЕНА» –
ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ**

В межах даної статті зроблено спробу проаналізувати щоденник німецького найманця Г.К. Хольстена, зміст якого проливає світло на маловідомі сторінки перебігу Чуднівської кампанії.

Ключові слова: щоденник, джерело, Г.К. Хольстен, татарсько-польська армія, українсько-російське військо, протистояння.

Дослідження такої події як Чуднівська кампанія 1660 р. вимагає від дослідників надзвичайно прискіпливого вивчення історичних творів сучасників тих подій. Адже саме вони вважаються одними із головних джерел (якщо не брати до уваги офіційну документацію), з яких ми можемо почерпнути детальну інформацію про загальну атмосферу у військах напередодні і під час виправи, їх психологічний та матеріальний стан, чисельність тощо. Серед найцінніших назвемо щоденники та діаріуші М. Смоловського [11], В. Коховського [13], Й. Єрлича [12], П. Гордона [3].

В силу обставин, поза увагою польських та вітчизняних дослідників залишився щоденник, написаний німецьким найманцем, учасником Чуднівської кампанії у лавах польського війська – Геронімом Крістіаном Хольстеном. Одним із перших, хто звернув увагу на дане джерело був польський історик Л. Оссолінський. У своїх роботах він використав інформацію, подану Г. Хольстеном, яка стосувалася різних аспектів перебігу виправи (чисельність військ, становище армії) і т.д. [16, с.7, 17-19.]. Здавалося, після його відкриття, фахівці повинні були б зацікавитися ним. Однак, цього не сталося. Лише з недавнього часу польські історики почали звертатися до вказаного документу. Серед них назвемо сучасних польських дослідників М. Нагельського [14] та М. Гавенду [9], котрі у своїх працях використали інформацію німецького найманця. Серед представників української історіографії відзначимо лише В.В. Степанкова, котрий у статті, присвяченій Слободипенській битві, доволі детально проаналізував дане джерело [6].

Коротко зупинимося на характеристиці видання й автора. Спочатку праця була видана у Німеччині у 1971 р. мовою оригіналу «Kriegsabenteuer des Rittmeisters Hieronymus Christian von Holsten 1655-1666»¹. Згодом, у 1980 р., завдяки старанням польських істориків Т. Василевського і Я. Превлюцького, світ побачив польськомовну версію цього джерела із тлумаченнями та додатками [10]. Біографічні відомості про Г.К. Хольстена є доволі скромними. Відомо, що він походив із німецького шляхетського роду фон Гольстингаузен, із графства Марк у Вестфалії від XV ст. У 1650 р. Г. Хольстен та частина його родини переселилась у Курляндію [18, с.299; 8, с.162]. Приблизно у період з 1650 – по 1655 рр. служив військовим найманцем у шведській армії. У 1655 р. у битвах біля

¹ Загинули кілька гусарських корогв, велика кількість татар (на жаль, точних даних не має), суттєві втрати понесли німецькі підрозділи та полк князя Замойського. Серед вбитих, відзначимо значну частину вищого офіцерського складу – генерал артилерії, барон Ф.С. де Оедт, ротмістри, лейтенанти і т. д. Див. детальніше – с. 59-60.

Кракова потрапив у полон до поляків. Намагаючись уникнути смертної кари, погодився воювати за інтереси Речі Посполитої. З 1657 р. перейшов на службу у дивізію коронного маршалка й польного гетьмана Є. Любомирського. Протягом 1657-1659 рр. брав участь у обороні Кракова й Торуня від наступу шведів. Восени 1660 р. у складі польської армії воював проти українсько-російських військ кийвського воєводи В. Шереметьєва та гетьмана Ю. Хмельницького [10, с.6].

Розглянемо інформацію, яка безпосередньо стосувалася перипетій Чуднівської кампанії. Довгий час серед істориків точаться дискусії стосовно чисельності польсько-татарських та українсько-російських військ. І хоча в царині цієї проблеми зроблено значні зрушення, все ж у працях вітчизняних та зарубіжних істориків ми знаходимо різноманітну інформацію стосовно кількості армій. Відтак, Г. Хольстен спростовує популярну серед різних поколінь істориків версію у 40 тис. ординців нурадин-султана (подібна цифра фігурує у працях істориків – А. Барсукова [1, с.327], В. Герасимчука [2, с.53], Т. Яковлевої [7, с.99] тощо), зазначаючи на 20 тисячах ординців [10, с.55]. Саме завдяки вдалим діям кримських татар, на думку автора, польським військам вдалося отримати перемогу у цій виснажливій війні. Вони розсилали передові загони для розвідки з метою знаходження місця для розташування табору. Під час облоги армії В. Шереметьєва постійно провокували росіян та українців на відкритий бій, випалювали траву і дерева, тим самим ускладнюючи становище противника [10, с.55-56].

Розглядаючи битву під Любарем, Г. Хольстен досить обережно оцінює її результати. Згідно його даних, у зіткненні 16 вересня обидві сторони зазнали відчутних втрат. Особливо це стосувалося лівого крила Є. Любомирського (у якому перебував сам автор джерела), корогви якого найдовше перебували у епіцентрі подій. [10, с.56; 15, с.148; 4, арк. 39]. Протягом наступних днів облоги Любара жовніри продовжували зазнавати втрат внаслідок сутічок із противником, що не могло не турбувати польське командування [10, с.56].

Довготривала облога обозу В. Шереметьєва біля Чуднова виснажувала не лише українсько-російські війська, а й поляків також. Ось як описує ситуацію Г. Хольстен на початку жовтня: «Обидві сторони були дуже ослаблені. Отримали відомості, що Козаки збираються виступати проти неприятели. Не додало нам це втіхи. Змушені були зробити все можливе, щоб цьому перешкодити» [10, с.58].

Надзвичайно цінною є інформація стосовно битви під Слободищами. Польська історіографія довгий час трактувала її як беззаперечний триумф польської армії. Однак, свідчення німецького найманця мимоволі змушують засумніватися у достовірності подібного твердження. Звичайно, було б нерозумно з нашої сторони ідеалізувати дане джерело, тому ми лише розглянемо й співставимо подану Хольстеном картину баталії з іншими джерелами. Як вважає автор, військо Ю. Хмельницького нараховувало близько 10 тис. правобережних козаків (а не 30-40 тис., як це часто стверджується в тогочасних джерелах, українській та польській історіографіях) [10, с.58]. Беручи до уваги цю цифру (10 тис.), вона суттєво змінювала хід подій. Стає зрозумілим чому український гетьман маневрував довгий час і ухилився від відкритого поєдинку із противником (не мав точних даних про чисельність польсько-татарських сил). Володіючи інформацією про катастрофічне становище В. Шереметьєва, висловимо припущення, що Ю. Хмельницький та його найближче оточення не наважувалось відкрито йти на об'єднання з ним, оскільки усвідомлювали небезпеку проведення подібного роду операції.

Картина бойових подій 7 жовтня також суттєво відрізняється від традиційних уявлень. Наступ на український табір відбувався за наступним сценарієм: декілька тисяч татар нурадин-султана атакували з сторони рівнини, жовніри на-

ступали із-за пагорба [10, с.58]. Таким чином, удар по українцях наносився одночасно з обох протилежних сторін, що безперечно ускладнювало захист своїх позицій [6, с.81]. Початок протистояння залишився за українською стороною. Татарська кіннота, яка перша розпочала наступ, потрапила у завідомо підготовлену козаками пастку. Вивчивши за роки військової співпраці з ординцями їхню тактику, козаки викопали довкола обозу велику кількість ям із наміром перешкодити кримській кінноті в їзд у табір. В момент, коли татари кинулися на штурм, «як рій бджіл з великою фурією з оголошеними шаблями в руках... кінь за коном падав додолу», на яких одразу ж нападали українські вояки [10, с.58]. З підходом двох німецьких полків (в одному з них перебував автор праці), гусарів і драгунів, їм вдалося зламати опір оборонців й вдертися до обозу. Здавалося, перемога забезпечена. Однак, за словами Г. Хольстена, «...наша радість тривала не довго. Татари були відкинуті й дуже перестрашені» [10, с.58-59]. Козаки рішучим приступом кинулися назад до табору, який в цей час, грабували поляки. Атака була настільки потужною й несподіваною, що противник після короткогочасного бою змушений був поспішно відступити. Усі наступні спроби залишків жовнірів та ординців відновити втрачені позиції виявилися марними. За словами Г. Хольстена, «Козаки билися з нами як відчайдухи, де жодна зі сторін не могла сподіватися на помилювання» [10, с.59]. Зрештою, «...рушницями, списами, луками, косами (українці – авт. О.М.) витиснули нас (поляків – авт. О.М.) із табору у болото». І хоча бойові дії продовжувалися аж до заходу сонця й надійшла додаткова допомога від татар й окремих польських підрозділів, все ж на результат протистояння вони не вплинули. Втрати з обох сторін були великими [10, с.59]. Тому, вважаємо за необхідне погодитися із міркуваннями В. Смоля та В. Степанкова, що сформульоване польською історіографією твердження й поширене у працях вітчизняних істориків положення про поразку українців під Слободищами є помилковим. Битва не визначила перемоги [5, с.243-244].

Аналізуючи завершальний етап кампанії, автор вказує на надважке становище польсько-татарської армії, виснаженої голодом та погіршенням погодних умов. Відтак, в період тимчасового перемир'я після Слободищенської битви, командуванням розглядалася навіть можливість поїздки у табір Ю. Хмельницького з метою покупки продуктів харчування та води. Це дозволяє висловити міркування, що українсько-російські сили при вдалій організації операції могли успішно об'єднатися й надалі вдало протистояти силам противника [10, с.61]. Однак, «Не вірили (росіяни й українці – авт. О.М.) у можливість перемоги, мусіли розпочати переговори» [10, с.63].

Підводячи підсумок, відзначимо цінність цього джерела в плані дослідження мало з'ясованих аспектів російсько-польського протистояння осінню 1660 року й участі у ньому українських військ. Подана Г. Хольстеном картина бойових дій в окремих епізодах суттєво відрізняється від даних інших джерел того часу. Передусім, це стосується прямих втрат, важкого матеріального й морально-психологічного стану польсько-татарської армії, що часто замовчували й обходили стороною у своїх записках сучасники (поляки за національністю), а згодом і у своїх працях польські дослідники. Загалом же, перед сучасними вітчизняними й зарубіжними істориками стоїть завдання подальшого вивчення цього джерела, пошуку й впровадження в науковий обіг нових архівних матеріалів по з'ясуванні подій, які дозволять пролити світло на маловідомі сторінки української історії другої половини XVII ст., зокрема і Чуднівської кампанії 1660 року.

Список використаних джерел:

1. Барсуков А. Род Шереметьевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т.V. – 470 с.

2. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року / В. Герасимчук // ЗНТШ, Т. СХ, СХІ. — Львів, 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ; Львів, 1913.
3. Гордон П. Дневник 1659-1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. — М. : Наука, 2003. — 314 с.
4. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Інститут Рукопису (далі — ЛНБ, ІР), Ф. V, nr335/II, с.41.
5. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 351 с.
6. Степанков В.В. Слободищенська битва 1660 р.: малоз'ясовані епізоди / В.В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., присв'яч. 90-річчю Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту, 12-13 берез. 2008 р. — Вип. 7, у 5 т. — Т. 1. — 2008. — С. 80-81.
7. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. — К. : Основи, 2003. — 644 с.
8. Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne orodachs zla-checkich / A. Boniecki. — Warszawa, 1904. — Т. VII. — 299 s.
9. Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660 / M. Gewęda. — Zabrze, 2013. — 360 s.
10. Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666 / H.C. Holsten; [oprac. T. Wasilewski]. — Warszawa, 1980. — 138 s.
11. [Jemiolowski M.] Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskie gotowa rzyszalek kiejchoragwi ziemianina wojewodstwa Bielskiego obejmujacydzieje Polskiodr. 1648 do 1679, wspolczes nieporzad kiemlatopo wiedziane / [M. Jemiolowski]. — Lwow, 1850. — 302 s.
12. [Jerlicz J.] Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza / [J. Jerlicz]. — Warszawa; Petersburg, 1853. — Т. 2. — 213 s.
13. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. — Poznań, 1840. — Т. II. — 314 s.
14. Nagielski M. Kampania cudnowska 1660 roku / M. Nagielski // Bitwy decydujące o losach Europyśrodkowej. — 2010. — S. 187-207.
15. Ojczystes pominkiw pismachdod ziejówdawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętnikiit / p., zeb. A. Grabowski, Kraków. — 1845. — S. 144-169.
16. Ossoliński L. Kampaniana Ukrainie 1660 roku / L. Ossoliński. — Warszawa, 1995. — 68 s.; його ж. Cudnów — Slobodyszcze 1660. — Zabrze, 2006. — 104 s.
17. Ossoliński L. Cudnów — Slobodyszcze 1660 / L. Ossoliński. — Zabrze, 2006. — 104 s.
18. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachtenypolskiej / S. Uruski. — Warszawa, 1908 — Т. V. — 396 s.

In this article an attempt is made to analyze the diary of a German mercenary G.K. Hallsten, the content of which sheds light on little-known pages of the current Chudnovsky campaign.

Key words: diary, source, G.K. Hallsten, Tatar-Polish army, the Ukrainian-Russian army, the confrontation.

Отримано: 16.02.2015 р.